

известной из праславянского и древнерусскоукраинского периодов лексики. В процессе образования новых слов этот формант, как и ранее, присоединяется главным образом к глагольным основам и служит в большинстве случаев для образования названий веществ по их химическим свойствам или физическим состояниям и наименований продуктов питания.

Ключевые слова: суффикс, формант, имена существительные среднего рода, существительные с вещественным значением, праславянский язык, древнерусскоукраинский язык, среднеукраинский язык, новый украинский язык

Merkulova Oksana. From the History of Material Names (suffix -ivo in the Ukrainian language). This paper describes the formation and functioning of the lexical and word-formative types of –ivo nouns within the period from the Slavonic era to the present day, determines the level of productivity of this affix in the formation of material names throughout the development of the Ukrainian language. The records examined suggest that a group of nouns referring to materials was formed in Common Slavic period, and the bulk of these substantives are verbal derivatives, which name the food; denominatives were few. The analyzed the Old-Russian-Ukrainian and the Middle-Ukrainian texts, except for a few inherited derivatives, sporadically record new words. The above sources of the new Ukrainian language evidence a slight increase in the activity of the suffix **-ivo**: the texts dating back to the end of the XVIII – beginning of the XXI century document the vocabulary known from the Common Slavic and the Old-Russian-Ukrainian periods. In the process of formation of new words this formant affixes, as before, mainly to the verbal stems, and serves mostly to name the materials based on their chemical or physical properties, and food items.

Key words: suffix, formant, neuter noun, nouns with material meaning, the Proto-Slavic language, the ancient Russian-Ukrainian language, the Middle-Ukrainian language, the modern Ukrainian language.

УДК 811.161.2' 38

Людмила Мялковська

ДІЄСЛОВА-СИНОНІМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО СТАНУ ЛЮДИНИ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

У статті проаналізовано зафіксовані у художніх творах І. Нечуя-Левицького дієслова-синоніми на позначення внутрішнього, психологічного стану людини; виявлено, що такі слова у досліджуваних текстах формують розгорнений синонімічний ряд.

Ключові слова: лексика, загальнономовний словник, мовотворчість І. Нечуя-Левицького, лексико-семантична група, синонімічний ряд, дієслова-синоніми.

Постановка наукової проблеми та її значення. У загальних оглядах історії української літературної мови дослідники окреслюють найхарактерніші ознаки індивідуального стилю Івана Семеновича Нечуя-Левицького. Насамперед вчені звертають увагу на широке використання «народно-розмовної мови, просторіччя [...]» [4, с. 435]. Зокрема йдеться про прислів'я, приказки, пісні, про введення у текст порівнянь фольклорного характеру, які «зазнають подвійної естетизації, по-перше, вказують на фольклорне народнопоетичне джерело, по-друге, вводять у типовий для оповідної манери І. Нечуя-Левицького контекст, створюючи гумористичний ефект» [3, с. 128]. Однак якнайширший перелік народнорозмовних висловів, метафор, фразеологізмів не відбиває специфіки стилю І. Нечуя-Левицького і його внеску в розвиток української художньої прози другої половини XIX – початку XX ст.

Оцінюючи мову І. Нечуя-Левицького як видатне явище в історії української літературної мови, маємо зауважити, що словник його художніх творів надзвичайно багатий. Але глибина, переконливість і виразність художнього зображення навколишнього світу, в якому живе і який сприймає людина, забезпечується не тільки кількісним багатством авторського словника, а й ґрунтується на вдумливому підході письменника до слова, а точніше, «на майстерному використанні синонімічних засобів і можливостей загальнонародної мови» [9, с. 7].

Найширше і найрізноманітніше представлені в творах письменника дієслівні синоніми.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Мова художніх творів І. Нечуя-Левицького була об'єктом наукових студій багатьох дослідників: Г. П. Їжакевич [4], В. М. Русанівського [10], О. Г. Муромцевої [7], С. Я. Єрмоленко [2; 3], Л. І. Мацько [6], Н. Я. Дзюбишиної-Мельник [1], Л. О. Ставицької [2], В. В. Красавіної [5] та ін.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб простежити синоніміку мови письменника, а саме – проаналізувати уживані у його художніх текстах дієслівні синоніми.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Синонімічний ряд на позначення внутрішнього стану людини в художніх текстах І. Нечуя-Левицького репрезентовано значною кількістю дієслів та дієслівних словосполучень. Кількісне і якісне розгалуження цього синонімічного ряду зумовлене важливістю антропоцентричного сегмента у мовній картині світу.

Об'єктом дослідження є зафіксовані у текстах письменника дієслова-синоніми на позначення внутрішнього, психологічного стану людини.

Показове для індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького функціонування дієслів із значенням **‘відчувати радість від чогось’**. (Для виокремлення груп синонімів використовуємо класифікацію, подану в Словнику синонімів української мови). Названа група представлена стилістично нейтральними лексемами *радіти/зрадіти, радуватися, втішатися, тішитися*. Серед слів наведеного синонімічного ряду звертаємо увагу на його домінанту – дієслово *радіти*. Зазначена лексична одиниця належить до частотних слововживань І. Нечуя-Левицького, у значенні **‘відчувати радість з приводу чого-небудь’** це слово в лексиконі автора фіксується 58 разів. Пор. у тексті: ***Сім'я Бородавкінова вибігала з покоїв, раділа; все село хрестилось на radoщах... воно тільки жило й дихало тоді, коли пана не було вдома*** [8, т. 5, с. 142]; ***Тиждень ходив отець Харитін як сам не свій, тиждень раділа Онися, що таки зігнала злість на Олесі*** [8, т. 4, с. 241].

У художній мові І. Нечуя-Левицького трапляються контексти, у яких поряд із дієсловом *зрадіти* актуалізуються метафоричні вислови, що також відтворюють внутрішній стан людини. Це дієслівні конструкції, у яких динамічні ознаки поєднуються з назвою – атрибутом внутрішнього життя людини – *серце*. Напр.: ***Він*** [Єремія] ***почував, що зрадів, зрадів так, що в його захопило дух, а серце скажено заграло, неначе скрипка на весіллі*** [8, т. 7, с. 250]; ***Ватя невимовно зраділа. В неї аж серце закидалось*** [8, т. 6, с. 195].

Художні твори І. Нечуя-Левицького засвідчують показовий для мовомислення письменника прийом моделювання внутрішнього портрета персонажів через ознаки зовнішньої поведінки, конкретних дій. Таке явище простежується в семантичному наповненні метафоричних конструкцій, активним компонентом яких виступає лексема *очі*, що взаємодіє з динамічними характеристиками *зблищати, загра-ти, блиснути, засміятися*. Метафори цього типу, як правило, належать до традиційних, побудованих на загальнономовній семантиці. Характерно, що в досліджуваних текстах такі стійкі сполучення слів із суб'єктом *очі* існують поряд із дієсловом *зрадіти*, пор.: ***Вона*** [Надя] ***невимовно зраділа, і в неї очі зблищали й заграли*** [8, т. 5, с. 124]; ***Саня спочатку зраділа, й ту радість було знать по рум'янях на щоках. Очі блиснули привітом [...]*** [8, т. 5, с. 224]; ***Понишпоривши в***

шпорити руками, **Юмин** [...] **зрадів** так, що аж його чорні, як терен, очки закрутились і ніби засміялись [8, т. 9, с. 118].

Дієслово *тішитися*, що має значення ‘мати приємність, втіху; радіти, бути радим’, у мові І. Нечуя-Левицького не частотне: зафіксовано 4 випадки вживання цієї лексеми. Загальнономовну семантику названого дієслова ілюструють такі міні-тексти: *Таїса Андріївна Сватковська жила, як у раї, тихо та мирно, в розкішній обставі й тішилась щастям своєї коханої Люби* [8, т. 8, с. 421]; – *І так було тішимося сливе що божого дня. Ох! що то за життя було! То був рай, а не життя. Які там кавалери бували!* [8, т. 1, с. 350].

Що ж до дієслова *втішатися*, то воно у значенні ‘відчувати втіху, ставати радісним, задоволеним’ в текстах І. Нечуя-Левицького вживається двічі. Пор.: – *Нехай ясновельможний князь втішиться*, – сказав Коляда, – *з Києва маю звістку, що полковника Кизима і його сина [...] гетьман Потоцький звелів настромити на залізні палі [...]* [8, т. 7, с. 27]; *І вона [Ватя] не розвеселилась і не втішилась батьковими словами* [8, т. 6, с. 238]. Дієслово *радуватися* теж не частотне, автор його використовує лише один раз, напр.: – *Радуйтеся, Онисіє Степанівно! Благодійний вже кличе за жалуванням. Жалування вже й є!* [8, т. 4, с. 221].

Змалювання внутрішнього стану персонажів у досліджуваних текстах активізує дієслова, які об’єднуються в синонімічний ряд зі значенням ‘**пройматися почуттям суму, журби**’. Це стилістично нейтральні лексеми *сумувати, журитися, тужити, нудьгувати, скучати*, а також розмовна – *смукувати*. Найчастотніше серед названих слів дієслово *журитися*, яке в текстах письменника у значенні ‘засмучуватися з яких-небудь причин, зазнавати журби’ уживається 70 разів. Пор.: *Радюкові здалось, що вона [Ольга] журилась, і йому стало дуже-дуже її жаль!* [8, т. 2, с. 221]; *Нимидора ніби одійшла, але все журилась та все співала [...]* [8, т. 4, с. 121]. Дієслово *сумувати* – це також одне з частотних слововживань (26) І. Нечуя-Левицького. Пор. деякі контексти уживання цієї лексеми: *Роман довго сумував, сидючи в своїй кімнаті, але перед жнивами мати знов почала вговорювати його, щоб він оженився* [8, т. 6, с. 418]; [...] *Мурашкова сумувала, дивлячись на свого Аристида, котрому Бородавкіна щось товкмачила* [8, т. 5, с. 191]. Стилістично нейтральне *скучати* та розмовне *смукувати* І. Нечуй-Левицький використовує значно рідше, відповідно кожне з них має таку кількість слововжи-

вань – 9 і 7. Що ж до конкретного вживання дієслова *тужити*, значення якого вказує на більшу інтенсивність дії (пор.: **Тужити**. 1. Дуже сумувати, журитися, переживати якесь горе, якусь невдачу і т. ін. [СУМ, т. 10, с. 312]), то автор до нього звертається у двох випадках. Розгляньмо контексти уживання дієслів *скупати*, *смукувати*, *тужити*: [...] **скупаючи** додому й за Києвом, він [Дашкович] потім перейшов в Київський університет [8, т. 2, с. 50]; Після Василевого весілля **смукувала** Марина осінь, **смукувала** й зиму, а на різдво вже й розвеселилась! [8, т. 1, с. 69]; – **Не тужи**, Ганю! Якби воля моя, сидів би коло тебе і не оступався, та запроданий час мій! [8, т. 1, с. 166].

Аналіз текстового матеріалу дає змогу виявити таку характерну ознаку індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького, як парне вживання дієслів-синонімів, які урізноманітнюють стиль і підсилюють названу динамічну ознаку. Напр.: – **Мені доведеться самій сумувати та смукувати** в своїх покоях, – сказала Олександра Остапівна до дочки [8, т. 2, с. 280]; – **Я оце радий, що ти, Галю, вже перестала журитись та сумувати** за своїми. Поживеш в Києві, то й звикнеш, – сказав Павло Антонович [...] [8, т. 2, с. 306].

Для дієслівної синоніміки І. Нечуя-Левицького показове широке використання сталих, фразеологічних сполучень, які дорівнюють слову. Так, у синонімічний ряд із головним значенням ‘сумувати’ входять такі синоніми-словосполучення, як *впадати в смуток та тугу*, *впадати в сум та тугу*, *вдаватись в смуток*, *вдаватись в тугу*, *вдаватись в сумну меланхолію*. Пор.: Вона [Зося] [...] почувала серцем, що її душа не може оддатись одному почуванню, одній думі, і вона **впала в смуток та тугу**... [8, т. 1, с. 251]; [...] вона [матір] гляне на оту одежу, та зараз і **впадає в сум та тугу** [8, т. 8, с. 213]; Вона [Мелася] **несамохить вдалась в смуток**, що їй не було щастя й долі в коханні та в залицянні [...] [8, т. 8, с. 419]; – У всьому мені догода, тільки мене якась журба в’ялить, сум бере мене. **Я вдалась в тугу** [8, т. 7, с. 192].

Дієслово *сумувати* та його синоніми мають продовження і в таких індивідуально-авторських описових зворотах, оригінальність яких полягає перш за все у їх лексико-семантичному наповненні та незвичній сполучуваності компонентів, напр.: *За кожним ступінем її [Марусі] **смуток збільшувався швидко-швидко, як збільшується літня дощова хмара*** [8, т. 6, с. 72]; *Він [Літошевський] згадав, що завтра вранці треба буде покинуть цей садок і холодок, покинути оселю, одлучиться на довгий час од жінки й дітей. **І несподівано***

смуток став на його серце, неначе вранішня імла на садки та верби [8, т. 8, с. 158].

Серед фразеологізмів-синонімів, функціонування яких у досліджуваних текстах підпорядковане зображенню смутку, невеселого стану людини, переважають конструкції із дієсловами *находити*, *напосідатися*, пор.: *І знов на неї [Ватю] несподівано найшов смуток та задума, і знов серед веселого шуму, гаму, серед веселої розмови гостей на неї найшла легенька журба* [8, т. 6, с. 196]; *Страшна нудьга знов напосілась на неї [Настусю], неначе лихий ворог* [8, т. 7, с. 327].

Письменник намагається найточніше передати психічний стан, настрої персонажів, тому дієслова із значенням ‘сумувати’, а також фразеологізми з відповідним значенням часто вживаються поряд в одному висловленні, уточнюючи зміст один одного. Напр.: – *Дочко моя, знов мені снівся твій батько і так страшно!..* – казала *Нимидора* дочці, і од того часу вона *стала журиться і вдалась в сум та тугу* [8, т. 3, с. 125]; *Цілі дні сиділа мовчки то в світлиці, то в садку, то над Россю, дивилась в далекий простір, сумувала і вдавалась в сумну меланхолію, доки восени не породила на світ дочки* [8, т. 4, с. 219].

Як уже відзначалося раніше, до групи дієслів із значенням ‘сумувати’ входить дієслово *нудьгувати*. Ця лексема у значенні ‘перебувати в тривожно-очікувальному стані; непокоїтися, журитися’ в текстах І. Нечуя-Левицького вживається 9 разів. Пор.: – *Прошу вас до себе на чай на причілок. Я вже нудьгую без Флегонта Петровича. Ще добре, що цей панич гостює в мене [...],* – жартувала на прощанні *Софія Леонівна* [8, т. 8, с. 110]; – *Чом пак ви до мене не заходите, отче Тарасію? Моя Мелетія все питає про вас: нудьгує за вами,* – сказав *Копронідос* [8, т. 5, с. 345].

У досліджуваних творах дієслово *нудьгувати* вживається ще в одному прямому значенні – ‘відчувати нудьгу’. З цією семантикою названа лексична одиниця трапляється значно частіше: зафіксовано 25 відповідних слововживань. Напр.: *Старий князь все нудьгував на старість і таки любив розважити і себе, і тішити свою дочку несподіванками* [8, т. 1, с. 349]; *Зоставшись восени в самотині, вона [Софія Леонівна] дуже нудьгувала, хоч була й хазяйновита й навіть падковита до хазяйства* [8, т. 8, с. 187]; *Вона [Люба] тепер почувала, що приємно проведе вечір і в теплому захисному закутку, набалакається з приятелькою всмак, донесхочу, і не нудьгуватиме в довгий вечір* [8, т. 8, с. 432].

Зауважмо, що дієслово *нудьгувати* у значенні ‘відчувати **нудьгу**’, виступає центром нового синонімічного ряду: *нудьгувати, нудитися, нидіти*. Найпоширенішим словом, до якого автор вдається, коли потрібно відтворити пригнічений стан людини, спричинений відсутністю розваг, інтересу до навколишнього, є дієслово *нудитися*. У художній мові письменника названа лексична одиниця вживається 51 раз і активізується в таких контекстах: *Балабушиха нудилась в дамському, наче німому товаристві й все виглядала Гануша* [8, т. 4, с. 300]; *Вона [Ольга] почала нудиться, звикши в школі до товариства молодих подруг. і вийшла з садка на подвір'я* [8, т. 2, с. 111].

Дієслово *нидіти* в мові І. Нечуя-Левицького не частотне, у його художніх творах зафіксовано 2 випадки вживання цієї лексеми зі значенням ‘зазнавати почуття нудоти, душевної муки; скучати, нудьгувати’. Загальномовну семантику названого дієслова ілюструють такі міні-тексти: – *Коли тому правда, – сказала Мокрина, сміливо підвівши голову, – то забудь свою жінку, забудь для мене, бо як не забудеш її, то я сама собі смерть заподію [...]. Без тебе я не житиму, а тільки нидітиму. Я занидію і вмру без тебе* [8, т. 3, с. 115]; – *Ти ж бачиш, як вона [Ліда] нудьгує та нидіє без діла! Ти ж бачиш, що їй все гіршає, що вона худне й тане, як воскова свічка! Нехай трохи провітриться* [8, т. 8, с. 409].

За нашими спостереженнями, у цей синонімічний ряд органічно вписується усталений фразеологічний вислів *нудити світом*, який у художніх текстах письменника вживається у двох значеннях. Перше значення – ‘перебувати в стані апатії, бездіяльності’ репрезентовано такими авторськими контекстами: *Ватя ходила по просторних сумних кімнатах і страшенно нудила світом* [8, т. 6, с. 292]; *Тим часом я гину з нудьги, гину од шукання якогось вищого, кращого діла і не можу його знайти, і нема в кого поради питать; я занпацаю надаремно літа свої молоді в цій глушині, нуджу світом і навіть не знаходжу собі поради ні од кого* [8, т. 8, с. 347]. Друге – ‘перебувати в стані тривожного неспокою, втомлюватися від журби, туги за ким-, чим-небудь, без кого-, чого-небудь’ реалізують такі контексти: – [...] *Ходжу та світом нуджу та все про тебе думаю [...]* [8, т. 6, с. 363]; *Цілий вечір вона [Ватя] гуляла по садку, ходила, світом нудила; цілий вечір ждала. І ні на одну хвилину не покидала її думка за милого* [8, т. 6, с. 214]. Як засвідчує аналізований матеріал, невіддільні в характеристиці психічної та розумової діяльності людини процеси, пов’язані з поняттями «чуттєвого» і «раціонального», тобто дієслова

на означення емоційної та інтелектуальної сфери людського життя і *відповідні синоніми* (лексеми і фразеологізми) тісно взаємодіють у художніх текстах. (Порівняймо: з одного боку, вислови *нудити світом, гинути з нудьги*, а з другого – *думати, не покидає думка*).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, мовотворчість І. Нечуя-Левицького демонструє розгалужену систему синонімічних відношень як між окремими лексичними одиницями, так і між образними словосполученнями, фраземами, що номінують внутрішній стан людини.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в необхідності більш детального вивчення дієслівних синонімів, що функціонують в мові І. Нечуя-Левицького.

Джерела та література

1. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Синтаксичний почерк І. С. Нечуя-Левицького / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // *Культура слова* . – К., 1990. – Вип. 39. – С. 55–59.
2. Єрмоленко С. Я. І. Нечуй-Левицький: портрет, пейзаж / С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька // *Українська мова і література в школі* . – 1988. – № 10. – С. 61–65.
3. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
4. Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г. П. Їжакевич // *Курс історії української літературної мови* ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1 (Дожовтневий період). – С. 435–455.
5. Красавіна В. В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.) : автореф. дис... канд.. філол. наук: 10. 02. 01 / В. В. Красавіна; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2005. – 20 с.
6. Мацько Л. Художня мовотворчість і наукова діяльність І. Нечуя-Левицького в історії української літературної мови / Л. І. Мацько // *Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»*. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 239–249.
7. Муромцева О. Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови / О. Г. Муромцева // *З історії української літературної мови. Вибрані праці*. – Х., 2008. – С. 149–161.
8. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: [у 10-ти томах] / І. Нечуй - Левицький. – К. : Наукова думка, 1965. – Т. 1–9.
9. Паламарчук Л. С. Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського / Л. С. Паламарчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 94 с.
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підручник] / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

11. Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 173–197.
12. Словник синонімів української мови: в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наукова думка, 2001.
13. Словник української мови: в 11-ти т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. - К. : Наукова думка, 1970–1980.

Мялковская Людмила. Глаголы-синонимы, обозначающие внутреннее состояние человека, в художественных текстах И. Нечуя-Левицкого. В статье проанализированы зафиксированные в художественных произведениях И. Нечуя-Левицкого глаголы-синонимы, обозначающие внутреннее, психологическое состояние человека; отмечено, что такие слова в исследуемой прозе образуют расширенный синонимический ряд. Раскрыта характерная черта индивидуального стиля писателя – широкое использование в глагольных синонимических рядах фразеологизмов и фразеологизированных оборотов. Установлено, что глаголы-синонимы, моделирующие внутреннее состояние человека, способствуют разнообразию художественно-прозаического текста, в частности такого, что ориентируется на повествовательный характер стиля.

Ключевые слова: лексика, общелитературный словарь, языкотворчество И. Нечуя-Левицкого, лексико-семантическая группа, синонимический ряд, глаголы-синонимы.

Myalkovska Ljudmyla. Verbs Synonyms that Mean the Internal State of Man in Texts I. Nechui-Levytskyi's. The article analyzes reported in works of art I. Nechuy-Levitsky's verb synonyms to describe internal psychological state of man, found that the words in the studied texts form the synonymic series deployed. The characteristic trait of the individual style of the writer use in the study ranks synonymous phraseology. Determined that the verb to describe the internal state of the person contributing to diversification of artistic prose text, including that which has the nature of narrative style.

Key words: vocabulary, general language dictionary, linguistic creativity I. Nechuy-Levitsky's, lexical-semantic group, synonymous number, verbs, synonyms.

УДК 811.161.2'373.231(477.82)

Оксана Нестерчук

ПРИЗВИСЬКА ЖИТЕЛІВ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ, ІДЕНТИЧНІ З ВАРІАНТАМИ ВЛАСНИХ ОСОБОВИХ ІМЕН

У статті проаналізовані неофіційні найменування жителів Волинського Полісся, мотивовані власними іменами їхніх батьків та «дальших» родичів.